

ФОРС ТИЛИДА КОПУЛЯТИВ ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

НУРИДДИНОВ НОДИР

Ўқитувчи, ТошДШИ

Аннотация. Мазкур мақола форс тилида копулятив фразеологик сўз бирикмалари, жуфт сўз бирикмалари, копулятив фразеологик терминлар (КФТ) ва кўп таркибли феълий копулятив фразеологизмлар (КТФКФ)ни ўрганишга бағишланган. Шунингдек, мақолада копулятив фразеологик бирликлар ва уларнинг форс тили фразеологик фондидаги ўрни ҳақида фикр юритилади.

Таянч сўз ва иборалар: копулятив фразеологик бирликлар, жуфт сўз бирикмалари, копулятив фразеологик терминлар, кўп таркибли феълий копулятив фразеологизмлар.

Аннотация. Данная статья посвящается изучению копулятивных фразеологических единиц, парных словосочетаний, копулятивных фразеологических терминов и многочисленных глагольных фразеологизмов. Также в статье рассматриваются копулятивные фразеологические сочетания и их место в фразеологическом фонде персидского языка.

Опорные слова и выражения: копулятивные фразеологические сочетания, парные словосочетания, копулятивные фразеологические термины, многочисленные глагольные фразеологизмы.

Summary. This article is dedicated to the study of copulative phraseological combinations; pair combination of words; copulative phraseological terms; and multinomial phraseological verbs. Also, in this article are considered copulative phraseological combinations and their place in phraseological fund of the Persian language.

Keywords and expressions: copulative phraseological combinations, pair combination of words, copulative phraseological terms, multinomial phraseological verbs.

Копулятив фразеологик бирликлар (КФБ) форс тили фразеологик фондида алоҳида ўринга эга. Улар қаторига *om+va+om* модели асосида ясалувчи, бир грамматик қаторга оид турғун сўз бирикмалари тегишлидир. Бу каби сўз бирикмаларида боғловчи элемент сифатида *واو vāv-e a'tf* “ва” боғловчиси ишлатилади. *و* “ва” боғловчиси ҳам турғун, ҳам эркин сўз бирикмаларида доимо “*o*” деб талаффуз қилинади. Биринчи компонент қандай унли билан тугашига кўра манбаларда *vo/yo* шакллари ҳам кузатилади. КФБлар таркибида *واو vāv-e a'tf* нинг бир хил синтактик муносабатдаги сўзларни боғлашдан иборат бўлган асосий функцияси ўз кучини йўқотади. Бу боғловчи фразеологик сўз бирикмаси таркибида асосий компонентлардан бирига айланади: *مثل سنگ و سبو mesl-e sang-o sabu* “бир-бирига тўғри (мос, мувофик) келмайдиган нарсалар” (айнан “тош ва кўза каби”), *سردو گرم روزگار sard-o garm-e ruz(e)gār* “тақдирнинг қийинчиликлари”

(айнан “тақдирнинг иссиқ-совуғи”), *گول بیخاک و دم yul-e bi šāx-o dom* “бесўнақай (катта) одам” (айнан “шоҳсиз ва думсиз дев, паҳлавон”), *گندم نما وجو فروش gandomnemā-vo jouforuš* “иккиюзламачи”, “мунофиқ” (айнан “буғдой кўрсатиб арпа сотувчи”), *شروح حقیقت را šar(r)-o haṣiṣat-rā ṣāti kardan* “хам-ма нарсани аралаш-қуралаш қилмоқ” (айнан “рост ва ёлғонни аралаштирмоқ”), *توپ و تشر tur-o tašar* “сўкиш”, “ҳақорат” (айнан. “дўк-пўписа_(оғз.) ва ҳақорат”), *حفظ و قرائت قرآن hefz-o yerāat-e yorān* “Қуръонни ёддан айтиш”, “Қуръонни оханга солиб ўқиш” (айнан “Қуръонни ёдлаш ва ўқиш”)¹.

Эронлик тилшунослар эса копулятив бирликларни *کلمات جفت kalamāt-e joft* “жуфт сўзлар” ёки *کلمات مزدوج kalamāt-e mozdavaj* “копулятив сўзлар” деб аташади².

¹ Талыбова С. Э. Копулятивные словосочетания в персидском языке. – М., 2002. – С. 49.

² خسرو فرشیدورد. دستور امروز. تهران، 1348. ص. 110.

Образлилик, экспрессивлик ва эмоционал-
ликини ифодаловчи КФБга мажозийлик ҳам
хос бўлиб, уларни “кичик ҳажмдаги бадий
асарлар” деб аташ мумкин¹. Масалан:

مشهدى رجب صدای صاف و بی رنگی داشت
Soxanān-aš hame kuse-vo rišpahn ast – “Унинг барча
сўзлари бир-бирига зид эди”. (А. Маҳмуд.
“داستان یک شهر”. 471-б.)

مشهدى رجب صدای صاف و بی رنگی داشت
Mašhadi Rajab sadā-ye sāf-o birangi dāšt –
“Машҳади Ражабнинг овози самимий эди”.
(Б. Алавий. “آب”. 19-б.)

Юқоридаги гапларда *kuse-vo rišpahn* – “мутлақо зид нарсалар, тушунча-
лар” (айнан *kuse* – “кўса”, *rišpahn* – “серсоқол”) ва *sāf-o birangi* – “самимий” (айнан *sāf* – “тоза”, “соф”, *би* *birangi* – “рангсиз”) каби КФБлар фра-
зеологик маънога эга бўлиб, бирикма тар-
кибидаги ҳар бир компонент ўзининг лексик
маъносини йўқотади. Грамматик жиҳатдан
КФБ сифат сўз туркумига оид икки сўзнинг
копулятив бирикувидан иборат. Рيشپهن
kuse-vo rišpahn мисолида биринчи компо-
нент унли ҳарфга тугагани учун боғловчи
“vo” тарзида, *sāf-o birangi* мисолида эса ундош ҳарфдан сўнг келаёт-
гани учун “o” тарзида талаффуз қилиняпти.
Келтирилган мисоллардаги таркибий қисм-
лар ўрни ўзгармас, акс ҳолда КФБнинг маъ-
носи ва яхлитлигига путур етади.

Шундай қилиб, КФБ – доимий лексик
таркибга эга бўлган сўз бирикмалари бўлиб,
ҳар қандай фразеологик бирликлар каби
КФБ ҳам тилда тайёр ҳолда намоён бўлиб,
семантик яхлитликка эга бўлади.

Эркин синтактик моделлардан фарқли ра-
вишда копулятив қўшма сўз (КҚС) каби
КФБнинг ҳам таркибий қисмлари қатъий ўз-
гармас тартиб ва муайян лексик-грамматик
таркибга эга бўлади. Баъзи ҳолатларда КФБ-
нинг маъноси матн асосида намоён бўлади.
Масалан:

وقتی به ایستگاه رسیدم هنوز هوا گرگ و میش بود
Vayti be istgāh rasidam hanuz havā gorg-o miš
bud – “Вокзалга етиб келганимда қош
қорайган (ғира-шира) эди”. (А. Маҳмуд.
“داستان یک شهر”. 471-б.)

Бу гапда *gorg-o miš* (айнан “бўри
ва қўй”) КФБга *havā* сўзи билан биргаликда
ёркин фразеологик маъно касб этган. Шуниси
қизиқки, *gorg-o miš* копулятив бир-
лиги луғатларда, одатда, қўшма сўз сифатида
қайд этилади, унинг маъноси эса *havā* сўзи
билан изофали сўз бирикмаси таркибида кел-
ганда намоён бўлади².

Лекин *gorg-o miš* КФБ нафақат
“ғира-шира” маъносида, балки “душманлар”,
“курашувчи томонлар” маъносида ҳам иш-
латилади:

میش از یکجا آب میخورند
gorg-o miš az yek jā āb mixorand “Душманлар бирга (айнан
бир жойдан) сув ичадилар”. (А. Маҳмуд.
“داستان یک شهر”. 218-б.)

Келтирилган мисоллардан маълумки, асо-
сан копулятив сўз бирикмалари ён-атрофдаги
сўзлар билан изофали бирикувга киришиши
натижасида фразеологик маъно касб этади.
Масалан: *dust-e čandin-o* – “эски, қадрдон дўст” (айнан “бир
неча йиллик дўст”), *havā-ye gorg-o miš* – “ғира-шира”, “қош қорайган вақт”
(айнан “бўри ва қўйнинг ҳавоси”), *šaxs-e sangin* – “вазмин”,
šaxs-e sangin-o ārāmeš – “вазмин”,
“жиддий”, “сипо”, “ўзини тутиб олган” (айнан
“оғир ва вазмин одам”). Бу типдаги копулятив
сўз бирикмалари турғундир. КФБ маъноси уни
ташқил қилувчи компонентларининг умумий
маъносига мос келмаслиги уларнинг турғун
бирикма эканлигидан далолат беради ва тилда
уларнинг тайёр бирликлар сифатида ишлати-
лишини таъминлайди.

Таъкидлаш керакки, форс тилида *sa'y-o kuš-eš* – “ҳаракат” (айнан. “ҳара-
кат ва ҳаракат”), *eš-y-o mohabbat* –
“севги” (айнан “севги ва севги”), *gham* – “ғам”

¹ Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. – М., 1985. – С. 87.

² Персидско-русский словарь в двух томах под. ред. Ю.А.Рубинчика. – М.: Русский язык, 1983. Т. II, С. 392.

yam-o yosse – “ғам-андух” (айнан “ғам ва ғам”), *fekr-o zekr* – “ниятлар”, “ўйлар”, “хаёллар” (айнан “фикр ва эслаш”) каби икки таркибли бир қанча барқарор (турғун) сўз бирикмалари ҳам мавжуд. Бу сўз бирикмаларининг тилда тез-тез ишлатилиши ва тайёр ҳолдаги бирликлардек келиши улар фразеологизмларга алоқадор деган тасаввур уйғотади. Юқорида келтирилган ва шунга ўхшаш копулятив сўз бирикмалари қатъий сўз тартибига эга эмас. Шунингдек, уларнинг синонимлари билан ҳар қандай комбинацияни ҳосил қилиш мумкин. Масалан: *sa'y-o kušēš* – “ҳаракат” форс тилида *تلاش و کوشش sa'y-otalāš*, *kušēš-o talāš*¹ каби комбинацион вариантларга эга бўлиб, бу ҳолатда сўз бирикмасининг семантикасида ҳеч қандай ўзгариш кузатилмайди. Юқоридаги каби бирликлар рус эроншуноси Талибова томонидан эркин копулятив сўз бирикмалари сифатида талқин қилинади².

КФБга фразеологик копулятив сўз бирикмаларидан ташқари жуфт сўз бирикмалари, копулятив фразеологик терминлар (КФТ) ва кўп таркибли феълий копулятив фразеологизмлар (КТФКФ)ни ҳам киритиш мумкин.

Жуфт сўз бирикмалари. Жуфт сўз бирикмаларининг маъноси таркибий қисмлари маъносининг йиғиндисидан келиб чиққани туфайли уларни КФБ сифатида ўрганишни тақозо этади. Масалан: *pedar-o mādar* – “ота-она” – “ота” ва “она”, *مجله و مادر majalle-vo ruznāme* “матбуот” – “газета” ва “журнал”, *zan-o šouhar* – “эр-хотин” – “хотин” ва “эр”, *اهل و عيال ahl-o ayāl* – “оила” – “аёл” ва “фарзандлар”, *پسر و دختر pesar-o doxtar* – “фарзандлар” – “ўғил” ва “қиз”, *zan-o farzand* – “оила” – “аёл” ва “фарзанд”, *kot-o šalvār* – “костюм”

– “пиджак” ва “шим”, *kot-o dāman* – “костюм” – “пиджак” ва “юбка” ва б. Мазкур мисолларда таркибий қисмлар орасидаги муносабат асосланган ва умумий маъно чиқарилган. Бу сўз бирикмалари эркин сўз бирикмалари билан ўзаро омонимик муносабатдадир. *pedar* “ота” ва *mādar* “она” сўзларини мисол сифатида оламиз. *pedar-o mādar* “ота-она” сўзининг ўзидаёқ икки субъект иштироки назарда тутилади ва бу сўз бирикмаси икки маънога эга: 1) “ота” ва “она” – эркин сўз бирикмаси; 2) “ота-она” – турғун сўз бирикмаси юзага келиши натижасида шаклланган КФБ.

В. В. Виноградов бир хил сўз туркумларидан иборат бўлган жуфт бирликлар учун “тенг боғловчили сўз бирикмаси” терминини сақлаб қолиш мумкинлигини таъкидлайди³. Бундай бирликлар лексик-семантик барқарорликка учраб, номинатив функцияда ишлатилади⁴. Эронлик тилшунослар эса бундай сўз бирикмаларини *کلمات جفت kalamāt-e joft* – “жуфт сўзлар” ёки *کلمات مزوج kalamāt-e tozdavaj* – “копулятив сўзлар” деб аташади⁵.

Копулятив фразеологик терминлар. КФБ орасида вазирликлар, ташкилотлар, журнал ва газеталарнинг номларини англатувчи бир қанча терминларни учратиш мумкин. Бундай сўз бирикмалари барқарор ва турғундир. Масалан: *āmuzeš-o parvareš* – “таълим-тарбия”, “педагогика” (айнан *آموزش āmuzeš* – “таълим”, “ўқитиш”, *parvareš* – “тарбия”, *تربیت ta'lim-o tarbiyat* – “таълим” (айнан *تعلیم ta'lim* – “таълим”, *tarbiyat* – “тарбия”, “таълим”), *sepid-o siyāh* – “Оқ ва қора” (журнал номи; *sepid* – “оқ”, *siyāh* – “қора”), *nām-o nešāni* – “хабар”, “маълумот” (نام *nām* – “исм”, *nešāni* – “адрес”).

¹ Мураккаб копулятив сўз бирикмаларининг турли компонентли комбинацияси Сўлх Мирзоининг “Сўнгги қарор” ҳикоясида ишлатилган.

² Талыбова С.Э. Копулятивные словосочетания в персидском языке. – М., 2002. С. 52.

³ Виноградов В. В. Грамматика русского языка. Т. 2. Синтаксис. Ч. 1. – М., 1954. – С. 42.

⁴ Рубинчик Ю. А. Основы фразеологии персидского языка. – М., 1981. – С. 77.

⁵ خسرو فرشیدورد. دستور امروز. تهران، 1348. ص. 110.

Маълумки, образлилик терминологик маънони ифодалаш учун хос хусусият эмас. Таркибли (составли) терминлар типик КФБ каби зарур фразеологик хусусиятларга эга: лексик таркибнинг барқарорлиги, таркибий қисмларни лексик синонимлар билан ўзгартириб бўлмаслиги, умумий маънонинг яхлитлиги ва барқарорлиги, синтактик таркибнинг қатъийлиги. Бу барча хусусиятлар таркибли терминларни тилнинг тайёр бирлиги сифатида намоён бўлишини таъминлайди¹.

КФТ стилистик жиҳатдан нейтрал бўлиб, мажозий (метафорали) маънога эга бўлмайди ва номинатив функцияни бажаради. Асосан, изофали сўз бирикмалари таркибида учрайди ва бошқа сўзларга изофа орқали боғланади: وحدت معنوی و سیاسی *vahdat-e ma'navi-yo(vo) siyāsi* “маънавий-сиёсий бирлик” (айнан معنوی *ma'navi* – “маънавий”, سیاسی *siyāsi* – “сиёсий”), قانون نشو و ارتقا *yānun-e našv-o erteṭā* – “эволюцион ривожланиш қонуни” (айнан نشو *našv* – “ўсиш”, “ривожланиш”, ارتقا *erteṭā* – “кўтарилиш”, “ошиш”), شیر و خورشید *šir-o xoršid-e sorx* – “Қизил хоч” (شیر *šir* – “шер”, خورشید *xoršid* – “қуёш”).

КФТ вазирлик ва идоралар, телевизион канал ва кўрсатув номларида ҳам ишлатилади: وزارت آموزش و پرورش *vazārat-e āmuzeš-o parvareš* – “таълим вазирлиги” (айнан آموزش *āmuzeš* – “таълим”, پرورش *parvareš* – “тарбия”), وزارت بهداشت و درمان *vazārat-e behdāšt-o darmān* – “соғлиқни сақлаш вазирлиги” (айнан بهداشت *behdāšt* – “гигиена”, اداره *darmān* – “даволаш”, درمان *darmān* – “даволаш”),

راه و ترابری *edāre-ye rāh-o tarābari* – “йўл ва транспорт бошқармаси” (айнан راه *rāh* – “йўл”, ترابری *tarābari* – “транспорт”), اداره پست *edāre-ye post-o telegrāf-o telefon* – “алоқа бошқармаси” (айнан پست *post* – “почта”, تلگراف *telegrāf* – “телеграф”, تلفن *telefon* – “телефон”), صدا و سیماى ايران *se(a)dā-vo simā-ye Irān* – “Эрон ТВ каналининг

номи” (айнан صدا *se(a)dā* – “овоз”, سیما *simā* – “юз”), اشارت و بشارت *ešārat-o bašārat* – “нуктаи назар”, “нигоҳ” – телевизион кўрсатувнинг номи (айнан اشارت *ešārat* – “белги”, “ишора”, بشارت *bašārat* – “қувончли хабар”).

Кўп таркибли феълий копулятив фразеологизмлар. Маълумки, феълий фразеологизмлар ХФТ фразеологик тизимида салмоқли ўринга эга. Уларнинг ичида копулятив алоқали (бирикувдаги) икки сўз ва бир феълдан иборат бўлган кўп таркибли феълий копулятив фразеологизмлар (КТФКФ) алоҳида ажратилади: سبک و سنگین کردن *sabok-o sangin kardan* – “хамма нарсанинг салбий ва ижобий томонларини кўриб чиқмоқ” (айнан “енгил ва оғир қилмоқ”), خرج و دخل کردن *xarj-o daxl kardan* – “молиявий ишларни оқилон олиб бормоқ” (айнан “чиқим ва кирим қилмоқ”). Масалан:

میرزا محمود چشمهایش را تنگ و گشاد کرد *Mirzā Mahmud ... češmhā-yaš-rā tang-o gošād kard* – “Мирза Маҳмуд кўзларини жовдиратди (пирпиратди)”. (Х. Шоҳони. “جاسوس”. 42-б.).

Мазкур гапдаги تنگ و گشاد کردن *tang-o gošād kardan* – “пирпиратмоқ (кўз)” КТФКФнинг исмий қисми (گشاد و تنگ *tang-o gošād*, айнан تنگ *tang* – “тор”, گشاد *gošād* – “кенг”) антонимик муносабатдаги копулятив сўз бирикмасидан ва کردن *kardan* феълидан иборат. Форс тилида تنگ کردن *tang kardan* – “торайтирмоқ” ва گشاد کردن *gošād kardan* – “кенгайтирмоқ” қўшма феъллари мавжуд. گشاد کردن *gošād kardan* ва تنگ کردن *tang kardan* икки феълий антонимининг ўзаро бирикуви фразеологик муносабатни юзага келтирмоқда. کردن *kardan* феълени тавтологияга учрашининг олдини олиш мақсадида мазкур феъл икки сўз (исм) билан бир марта ишлатилипти ва натижада КТФКФ ҳосил бўляпти. КТФКФ шаклланивчи бу усул тез-тез кузатилади ва маъноси уни ташкил қилувчи таркибий қисмларининг лексик маъносидан келиб чиқади. Бошқа турдаги копулятив бирликларда бўлгани каби синтактик ва ритмик тузилиш (шакл) КТФКФнинг характерли хусусиятларидан ҳисобланади.

¹ Исаев М. И. Очерки по фразеологии осетинского языка. Орджоникидзе, 1964. – С. 14; Shaky M. Principles of Persian Bound Phraseology. – Prague, 1967. – P. 28.

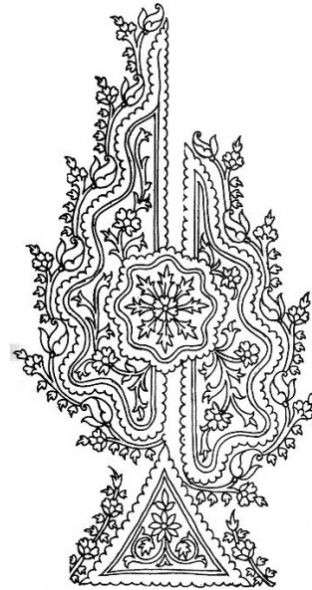
А.А.Веретенников КТФКФга “доимо бирга ишлатилувчи, *va/o* “ва” тенг боғлов-чиси билан боғланувчи турғун феълий сўз бирикмалари”¹ни киритади. Ўз фикрига мисол сифатида икки қўшма феълнинг бирикувидан иборат куйидаги фразеологизмларни келтиради: *گل گفتن و گل شنیدن gol goftan-o gol šenidan* – “ширин суҳбат қўрмоқ” (айнан “гул деб айтмоқ” ва “гул деб эшитмоқ”), *کوه آوردن kuh kandan-o muš bar āvardan* – “катта куч (меҳнат) сарфлаб, арзимас натижага эришмоқ” (айнан “тоғни кавлаб фақат сичкон топмоқ”), *دو پا داشتن و دو پای دیگر do pā dāstan-o do pā-ye digar ham yarz kardan* – “орқасига қарамай қочмоқ”, “тезда ғойиб бўлмоқ” (айнан “икки оёққа эга бўлмоқ, яна бошқа икки оёқни қарзга олмақ”), *در آسمان جستن و در زمین یافتن dar āsmān jostan-o dar zamin yāftan* – “узоқ қидирувлардан сўнг ниманидир ёнгинасидан топмоқ” (айнан “осмондан қидирмоқ ва ердан топмоқ”), *لب رودخانه بردن و تشنه بر گرداندن lab-e rudxāne bordan-o tašne bar gardāndan* – “лақиллатмоқ”, “чув туширмоқ”, “айёр”, “уддабурон бўлмоқ” (айнан “дарё бўйига олиб бормоқ ва ташна ҳолда қайтариб олиб келмоқ”)². Юқорида келтирилган мисолларда *va/v* ни *va* тарзида ўқиш ҳам мумкин.

Демак, КТФКФнинг маъноси таркибий қисмлари маъносининг умумий йиғиндисидан ташкил топади.

А.А.Веретенников таъкидлаганидек, мазкур типдаги фразеологизмлар фразеологик гаплар билан ўзаро алоқага эга эмас (кўпинча аралаштирилади) ва луғатларда мақоллар сифатида келтирилади. Шунинг учун уларни ўзаро фарқлашда қийинчилик юзага келади³.

Шундай қилиб, ХФТда КФБ фразеологик копулятив сўз бирикмалари, терминлар ва кўп таркибли феълий копулятив фразеоло-

гизмлар билан ифодаланиши мумкин. Таркибий қисмларнинг барқарорлиги, нутқда намоён бўлиш, бирликнинг семантик яхлитлиги (қисмларга бўлинмаслиги) ва ўзига хос стилистик характеристиканинг мавжудлиги юқорида саналган фразеологик бирликларнинг муҳим хусусиятларидан ҳисобланади.

¹ Веретенников А. А. Очерки глагольной фразеологии персидского языка. – М., 1993. – С. 23.

² Там же. – С. 23–30.

³ Веретенников А. А. Очерки глагольной фразеологии персидского языка. – М., 1993. – С. 23.